

УДК: УДК 94 (477.7)

ЗЕРКАЛЬ М.М.,

Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Зеркаль Микола Миколайович (1970 р. н.). Закінчив МДПІ у 1993р., історичний факультет. У 2005 р. захистив дисертацію кандидата історичних наук за темою “Реалізація НЕПу в економіці південних районів України”. Доцент кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Основний напрямок наукових досліджень – історія Півдня України ХХ ст.

ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У ПРИВАТНІЙ ТОРГІВЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.: РОЗДРІБНІЙ ТА БІРЖОВІЙ

У статті розглядається проблема специфіки реалізації нової економічної політики на Півдні України в торгівлі (за матеріалами Миколаївщини). Автором виявляються специфічні форми запровадження елементів ринкової економіки в рибальському районі України. За архівними матеріалами доводиться стрімкий процес відновлення торгівлі саме в середовищі кооперативного руху порівняно з іншими галузями виробництва та районами України.

In this article the problem of speciality in realization of new economical policy in the South of Ukraine is considered (based on Mykolaiv region documents). The author displays specific forms of institution of market economy's elements in the fishing region of Ukraine. According to the archival documents a rapid process of rebuilding trade is shown in the environment of cooperative movement comparing with other branches of manufacturing and regions of Ukraine.

Привабливість положень другої програми РКП(б) з декларацією наміру скасувати товарно-грошові відносини при соціалізмі, замінивши їх безгрошовим продуктообміном, не дозволяла правлячій партії відмовитися від ідеї товарообміну й визнати хибність такого методу забезпечення населення харчами й товарами широкого вжитку. Невдалий досвід товарообміну підштовхував партійно-радянських керівників до використання можливостей вільного ринку. Зокрема, дозволялося закуповувати предмети першої потреби для війська, лікарень, шпиталів, оскільки держава була не спроможна задовольнити ці потреби. Ухвалою Раднаркому УСРР від 31 жовтня 1921 р. радянським органам, що опікувалися заготівлями сировини, сільгосппродуктів, кустарних виробів, дозволялося купувати їх на вільному ринку й за його цінами у разі, коли державних заготівель бракувало для задоволення загальнодержавних потреб. Водночас постановою обмежувала дії радянських органів на вільному ринку, вимагаючи купувати насамперед державну та кооперативну продукцію.

Приватна торгівля, що є самобутнім соціальним інститутом підприємницької діяльності населення, усією власною організаційно-господарською сутністю сприяла задоволенню матеріальних потреб людини.

Отже, найяскравіше нова економічна політика втілювалася у життя саме в торгівлі, що була, так би

мовити, “візитною карткою” непу. Розгортання дозволеної державою комерції почалося відразу після запровадження елементів ринкової економіки в Україні.

Навесні і влітку 1921 р. перед українськими державними і радянськими органами стояла проблема боротьби з “мішечництвом” і спекуляцією. Всеукраїнська “трійка” з боротьби із “мішечниками” вимагала встановлення кордону по лінії Київ – Ворожба – Львів – Курськ – Касторна – Вороніж – Лиски. Щоб забезпечити надійність кордону, з частин 1-ї Кінної Армії й місцевих військових гарнізонів формувалися загороджувальні загони для боротьби з “мішечниками”, для видалення їх за межі України виділялися спеціальні ешелони. Одночасно Українська Економічна Рада здійснювала заходи щодо нормування й нормалізації транспортного перевезення продуктів сільського господарства. Усі видані дозволи на закупівлю хліба, за винятком дозволів Наркомпроду УСРР, оголошувалися недійсними. За свідченням офіційних джерел та безпосередніх учасників тих подій, незважаючи на всі зусилля держави, спроба здійснити безпосередній державний обмін виробів промисловості на продукти землеробства перетворився силою життєвих обставин й реально діючих законів економіки на звичайний договір купівлі-продажу, тобто торгівлю [1].

Проголошення нового економічного курсу, тобто скасування продрозкладки й запровадження продподатку,

дозвіл торгівлі у місцевому масштабі реанімували не лише напівлегальні форми роздрібної, але й заохочували розвиток і гуртової торгівлі [2]. Першим документом, що відроджував діяльність таких закладів, стала інструкція Колегії НКВС УСРР від 14 червня 1921 р. “Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну”. Купувати й продавати сільськогосподарські продукти та обмінювати їх на промислові вироби дозволялося винятково у губерніях, котрі впоралися з продрозверсткою 1920/21 р. або були звільнені від неї [3]. Натомість торгівля заборонялася у районах, які не виконали продрозверстки. Можливість обмінних операцій здобували, крім державно-кооперативних органів, також окремі громадяни (з санкції продорганів), селяни – виробники продукції, непрацевдатні з урахуванням їхнього соціально-майнового становища. Для одержання дозволу прохач мав подати заяву, посвідчення щодо звільнення від виконання трудовинності, посвідку про соціальний стан, довідку “домкому” про місце проживання. Інструкція запроваджувала термін дії дозволу в залежності від виду торгівлі: півроку для купівлі, продажу й обміну на базарах і ринках, для закритого типу торговельних установ – 3-9 років [4]. Дозвіл видавався у двох примірниках: один зберігався в комунгоспі, інший виставлявся у крамниці на “видноті” [5]. Поділ на розряди не лише сприяв реєстрації закладів торгівлі, а й водночас полегшував їхній економіко-статистичний огляд та облік [6].

12 липня 1921 р. НКВС УСРР видав “Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства” [7]. Продавець зобов’язувався мати посвідчення від відділу управління торгівлі, що його видавали усім прохачам, за винятком спекулянтів, трудомобілізованих, неповнолітніх (до 16 років). Заклади торгівлі, залежно від кількості найманих працівників, поділялися на розряди. До першого належали ті, що мали 5 і більше найманих робітників, другого – менше 5, третього – торговельні заклади, де працювали самі лише їхні власники [8].

Попри виразні соціальні обмеження й бюрократичну тяганину, інерцію воєнно-комуністичних методів діяльності продорганів, приватна торгівля масово поширювалася по містах і селах України. У Запорізькій губернії за липень-листопад 1921 р. було зафіксовано 933 торговельні заклади, що здійснювали продаж у закритих приміщеннях – крамницях, магазинах, skleпах, й 1 198 відкритих, які працювали просто неба – на ринках, базарах, вулицях; Полтавській відповідно – 358 і 3 716, Харківській губернії – 1 503 закритих і 2 242 відкриті торговельні точки “на ринках усіх базарів”. Із решти губерній відомості не надійшли, незважаючи на неодноразові нагадування адміністративного відділу НКВС УСРР [9].

Правила й норми діяльності приватної торгівлі, визначені урядом на початку непу, були чинними до 14 лютого 1923 р., коли ВУЦВК оприлюднив “Положення про державний промисловий податок”, що його запроваджували на підставі відповідної постанови ВЦВК і РНК РСФРР від 18 січня 1923 р. [10]. По-перше, декретувалися хронологічні рамки господарського року, що не співпадали з роком календарним, – з 1 жовтня до 30 вересня (перше півріччя – 1 жовтня – 31 березня; друге – 1 квітня – 30 вересня); по-друге, для визначення ставок патентного збору торговельні підприємства поділялися на п’ять розрядів.

До першого розряду належала торгівля крамом “на базарах, ринках та інших місцях, що провадиться

однією особою з рук, з землі чи з невеликих лотків, з мішків, корзин, шухляд, посуду й т. ін. помешкань, що їх переносить вкупі з усім крамом на них одна людина”; до другого – одноосібна або за допомогою одного члена родини торговця “з рухомих помешкань значного розміру (рундуки, столів, перевізних лотків, візків, возів, човнів) на базарах, ринках та в інших місцях”, а також “з невеликих постійних помешкань, що не мають значіння кімнати (кіоски, будки, повітки, ятки, кутки) площиною не більше одного квадратного сажня, куди в середину покупцям вхід неможливий”. До третього розряду зараховувалася роздрібна торгівля “з крамниць, магазинів та інших зачинених помешкань, із комор в один чи двоє прочини, або з дворів та інших відчинених місць, коли при такій торгівлі перебуває не більш чотирьох осіб, рахуючи в тому числі й господаря”. До четвертого розряду належала напівгуртова торгівля з продажем краму винятково партіями (від 25 до 1 000 крб) та персоналом (включно з господарем) не більше 7 осіб, а також роздрібна торгівля з крамницями, магазинів та інших помешкань, “що мають більш двох прочинів, або їх обслуговує більш, ніж чотири, але не більш десяти службовців” (включно з господарем). Найвищий – п’ятий розряд – представляла гуртова торгівля з продажем краму партіями кожна понад 1 000 крб, напівгуртова торгівля з обслуговуючим персоналом (включно з господарем) не більше 7 осіб, а також роздрібна торгівля з крамницями із персоналом понад 10 осіб [11].

Особливий режим мала торгівля фармацевтичними препаратами. 23 січня 1923 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про право відкриття торгівлі медикаментами”, згідно з якою перевага надавалася державним об’єднанням і установам, натомість кооперативні і громадські організації, як також приватні особи, мали торгувати медпрепаратами винятково за інструкцією НКОЗ УСРР з одночасною виразною заборонаю відкривати приватні аптеки [12].

Затвердженою РНК УСРР 27 червня 1924 р. інструкцією “Про торгівлю” право комерційної діяльності надавалося усім громадянам, які мали патент, що для його отримання слід було пройти декілька інстанцій: Наркомвнуторг, НКЮ та НКВС. Для торгівлі друкарськими машинками й друківаними виданнями (газетами, журналами) необхідно було одержати урядову санкцію, але заборонялося торгувати у дні пролетарських свят, насамперед, спиртними напоями. Для державної реєстрації торговельного закладу відповідні органи збирали відомості про юридичних і фізичних осіб. Така вимога діяла з початку непу, а 1927 р. союзне керівництво визнало обов’язковим занесення до торгового реєстру інформації про власника приватного закладу [13].

Допускаючи певною мірою ринкові відносини, державна партія силювано визнала й окремі елементи ринкової інфраструктури. Так, на початку 1920-х рр. відновилася робота бірж. Перші біржі за радянської влади постали вже наприкінці 1921 р. у РСФРР (Саратовська, В’ятська, Нижньгородська), а лише потім в УСРР. На думку відомого економіста П. Ляценка, процес виникнення бірж відбувався стихійно впродовж усієї першої половини 1922 р. [14].

Біржа – це асоціація виробничих, посередницьких і фінансово-кредитних юридичних та фізичних осіб, яка провадить оптову торгівлю матеріальними, сировинними ресурсами, продукцією виробничо-технічного призначення, товарами народного споживання, сільгосппродуктами, валютою й цінними паперами. Товари реалізуються на

біржі за зразками або стандартами, що містять перелік їхніх основних ознак (якість, сортність). На товарній біржі здійснюється купівля-продаж не лише реальних товарів, що є в обігу, а й тих, які ще будуть вироблені (наприклад, пшениця майбутнього врожаю), а також стандартних контрактів на вказані товари. Функції біржі багатогранні. Крім головного – посередництва, вона вивчає попит і пропозицію, обслуговує процес купівлі-продажу, здійснює збір і публікацію біржової інформації, регулює можливі спірні питання [15].

21 лютого 1922 р. РНК УСРР оприлюднив постанову “Про Українську Центральну Товарну Біржу, засновану Радою Народного Господарства та Всеукраїнською Кооперативною Спільнотою”, яка визначала мету й основні засади біржової діяльності [16]. 22 серпня 1922 р. Рада Праці і Оборони ухвалила постанову про створення бірж, що мала вирішальне значення як для збільшення їхньої кількості, так і для зростання біржового обороту. Якщо 1923 р. по СРСР було зареєстровано 70 бірж, 1924 р. – 100, то 1926 р. – вже 114 [17]. Процес утворення бірж із серпня 1922 р. складався з діяльності “торговельної громадськості” та заходів держави у цьому напрямі. Радянські біржі 1920-х рр. мали власні особливості. Попри те, що світовий і вітчизняний дореволюційний досвід переконував, що біржа – незалежна від держави інституція, однак під час непу лише уряд мав право затверджувати товарні й валютні біржі, санкціонувати допуск цінних паперів і товарів до біржової торгівлі, визначати компетенцію бірж. 1922 р. затверджено приблизний статут товарної біржі, упродовж 1924-1925 рр. розроблено єдину номенклатуру товарів для котирування на товарних біржах. Вони підпорядковувалися комісії з внутрішньої торгівлі та обласним і губернським економічним нарадам. Отже, біржі 1920-х рр. були не приватними, але й не цілком державними, хоча й функціонували під щільним владним наглядом.

Це гарантувало також узгодження інтересів і потреб юридичних та фізичних осіб, що провадили біржову торгівлю, із завданнями держави. У діяльності бірж 1920-х рр. поєднуються й переплітаються традиційні ринкові засади з елементами державного втручання й планового регулювання.

Особливістю функціонування радянських бірж було те, що переважну роль у біржових торгах відігравали державні та кооперативні організації. Крім того, за умов монополії зовнішньої торгівлі послуг бірж позбавлялися іноземці, що, вочевидь, обмежувало спектр й кількість контрактів, як також зиск від біржових угод.

На території УСРР працювали як універсальні, так і спеціалізовані біржі. В основу їхньої територіальної організації було покладено принцип товарності відповідного економічного району. Наприклад, Харківська біржа продавала паливо й металеві вироби, Київська – цукор. Вони мали інститути маклерів, котирувальні й арбітражні комісії, технічні, аналітичні та транспортні бюро. У їхньому складі працювали секції з продажу зерно-хліба, текстилю, деревини, м'яса, металу: у Києві – секції продажу хліба, металевих, електротехнічних, хімічно-силікатних, лісобудівельних товарів; Катеринославська біржа мала загальну, хлібну, лісову, металеву секції. З часом збільшувалася номенклатура біржових товарів, до обігу долучалися електротехнічна, хімічна, машинобудівельна продукція.

Київську товарно-фондову біржу (КТФБ) утворено згідно з рішенням Укркомвнуторгу від 8 листопада 1922 р. Але й у квітні 1923 р. Київський біржовий

комітет вважав, що “біржа ще не прищеплювалася установам, ні, тим паче, приватним особам. Нагальної потреби в ній не відчують і існування її лише терплять” [18]. Основні угоди уклалися поза біржею. Головна ж причина невеликого обігу Київської біржі полягала у перевищенні попиту над пропозицією. У такій ситуації виробники не мали потреби адресуватися до послуг біржі. Але невдовзі інтерес до діяльності бірж із боку виробників і комерсантів, у тому числі й приватних, істотно поживився, відповідно зростали й обороти бірж. Київська біржа поступово оволодівала ринком гуртової торгівлі. Оперативному вирішенню організаційних питань завважав брак досвіду. Так, статут КТФБ, ухвалений загальними зборами її членів 22 грудня 1922 р., був затверджений лише у вересні 1923 р. [19].

Крім Київської, в УСРР постали чи відновили роботу Харківська (лютий 1922 р.), Одеська (березень 1922 р.), Запорізька (серпень 1922 р.) товарні біржі. Одеська біржа вела свій родовід від 30 жовтня 1797 р., коли відбулися перші торги. 1829 р. розпочалося спорудження спеціального будинку для біржі [20].

З уведенням у дію 1 грудня нового статуту Одеської товарної біржі у її складі почали працювати хлібна секція й секція приватної торгівлі, що, у свою чергу, поділялася на підсекції: мануфактурно-галантерейну, бакалійно-колоніальну й винно-гастрономічну, меблеву, паперову, дров'яну й лісових матеріалів, фруктову, шкіряну, залізних виробів, торгівлі фарбами й лаками. При ОТБ функціонували: Котирувальна комісія, Реєстраційне бюро, Арбітражна комісія, Аналітична камера, Бюро експертів, Консультаційне бюро з питань адміністративних, податкових й транспортних, а також Інформаційний відділ із редакцією “Бюлетеня Одеської товарної биржи”. Друкований орган Одеської товарної біржі з'являвся щоденно, крім святкових і післясвяткових днів. Відповідальним редактором “Бюлетеня” ОТБ був Й. Гольденберг (1925 р.) [21].

Крім вищезазначених, біржі діяли у Єлисаветграді, Житомирі, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Полтаві, Ромнах, Херсоні (працювала з 1924 р.) та ін. містах. Усього в УСРР виникло 17 бірж [22].

Миколаївська товарна біржа вперше постала у 1886 р. на хвилі торговельно-промислового піднесення регіону [23]. 17 липня 1923 р., за ініціативою Миколаївської округової економічної наради, шляхом публікації у пресі було скликано загальні збори представників державних і кооперативних господарських організацій у кількості 30 осіб, на яких визнали своєчасним й необхідним відкриття (відновлення) у місті Товарної біржі й уконституювання Тимчасовий Біржовий комітет. Відтак почали шукати приміщення й вживати заходів щодо повернення будинку колишньої біржі по вул. Великій Морській, 22, оскільки він якнайкраще був пристосований до її функціонування: з окремим двором, окремим приміщенням для маклерів, світлою широкою залогою для біржових зборів, канцелярією та ін. Однак наполегливі неодноразові спроби виявилися марними, оскільки колишню Миколаївську біржу непохитно утримувала міська Біржа праці. Довелося орендувати у Сільгоспспілки приміщення по вул. Плеханова, 33 [24].

Миколаївська товарна біржа відновила свою роботу 17 вересня 1923 р., статут її затверджено Укркомвнуторгом 22 листопада 1923 р. [25]. У зверненні до Комісії внутрішньої торгівлі при Українській економічній нараді оргкомітет біржі так обґрунтовував konieczність її конституювання: “Місто Миколаїв у довоєнний й дореволюційний час, завдяки своїм винятковим умовам, як устаткований порт, з великим районом

залізниць й населених пунктів, що тяжіли до нього, – було великим центром з експорту хлібних продуктів, залізної й марганцевої руди, лісових матеріалів, рейок, цукру й інших товарів, причому пересічно у період 1910-1914 рр. вивезення зернових продуктів дорівнювало 120 мільйонам пудів”. Одночасно зауважувалося, що річний експорт несільськогосподарської сировини через Миколаївський порт дорівнював майже 50 млн пудів, стрімко зростала морська торгівля міста – порт щорічно відвідувало 500-550 іноземних пароплавів. Відтак стрімко розвивалася й тогочасна Миколаївська біржа, збільшуючи власний технічний апарат, у якому були, зокрема, “правильно поставлене” Аналітичне бюро, інститут біржових маклерів, контролерів, артіль досвідчених прикажчиків тощо. Це уможливило “втягування торгівлі зерном у правильні торговельні операції” [26].

На перших порах головою Біржового комітету Миколаївської товарної біржі (МТБ) було призначено М.В. Богданова – “варяга” з Росії, уродженця Петербурга, слюсара за фахом з домашньою освітою, який мав натомість за собою революційне минуле – був російським есером у 1913–1917 рр., а відтак членом РКП(б). В Україну “був перекинутий московським Наркомпродом”. За традиціями більшовицької управлінської політики, заступником голови Біржового комітету МТБ дозволили бути місцевому – уродженцю Херсона В. Н. Сидоренку, фаховому бухгалтеру-кооператору, який також мав революційні заслуги й з 1920 р. належав до більшовицької партії [27]. Як і аналогічна інституція в Одесі, Миколаївська товарна біржа друкувала свій “Бюлетень”, котрий з’являвся двічі на тиждень. Його відповідальним редактором був Я. Мільцезон (1925 р.).

Із округових міст південного регіону найпізніше відновилося функціонування товарної біржі у Херсоні. У зверненні до Укркомвноторгу від 4 квітня 1924 р. Одеська губернська економічна нарада клопоталася щодо затвердження статуту Херсонської товарної біржі з огляду на “значну роль м. Херсона у хлібній торгівлі Республіки й важливості Товарної Біржі для врегулювання як такої, так і інших видів торгівлі, що розвивається у місті” [28].

Більшовицька адміністрація жорстко регламентувала діяльність бірж, директивно забезпечуючи перевагу в їхніх керівних органах представників державної та кооперативної торгівлі і, відповідно, упосліджуючи торгівлю приватну. Так, біржовий комітет Київської товарної біржі складався з 18 осіб (10 – від державних органів, 5 – кооператії, 3 /17 %/ – приватних структур); Миколаївської – 11 осіб (відповідно – 6 : 3 : 2 /18 %/); Одеської товарної біржі – 13 осіб (7 : 4 : 2 /15,4 %/) [29].

Найбільшими українськими біржами були Харківська та Київська, що забезпечували майже половину обігу усіх бірж УСРР. До кінця 1922-1923 рр. організаційний період біржової діяльності закінчився. Обороти біржових угод зростали за рахунок зменшення позабіржових угод – “тіньового ринку”. Якщо у жовтні 1923 р. на республіканських біржах уклали 32,8 %, то у вересні 1924 р. – вже 46,5 %. До того ж, пересічний розмір біржових угод став вищим за розмір позабіржових угод [30].

Важливою передумовою функціонування товарних бірж стало подолання нестачі товарів, оскільки за умов дефіциту учасникам процесу купівлі-продажу було не вигідно вдаватися до послуг бірж. Товарний голод 1923-1924 рр. й політика витіснення приватного комерсанта у цілому негативно позначилися на стані

біржової торгівлі, хоча й не зупинили процесу кількісного зростання бірж, біржових угод та суми обігів. У третьому кварталі 1923/24 господарського року кількість угод зросла на 58,5 %, сума біржових обігів – на 64,3 % порівняно з першим кварталом того ж року [31]. Зростання тривало й у четвертому кварталі. Контрагентами бірж УСРР виступали представники державного, кооперативного та приватного секторів економіки. 2/3 біржового обігу 1922-1923 рр. давали державні промисловість і торгівля, які виступали переважно продавцями, натомість представники кооперативної й приватної торгівлі були покупцями. Головним недоліком біржової діяльності першої половини 1920-х рр. був брак між біржових контактів, що послабляло їхній зв’язок із загальноукраїнським ринком. З весни 1924 р., коли змінилася політика влади щодо приватного підприємця, питома вага приватного капіталу у біржових обігах зменшується.

Прикметно, що обороти біржової торгівлі в УСРР перевищували загальносоюзні показники. Якщо у 1925/26 господарському році порівняно з попереднім роком обороти товарних бірж СРСР зросли пересічно на 32 %, то в Україні – на 39 % [32]. Зміцнення позицій республіканської біржової торгівлі відбувалося переважно на хлібному ринкові. Якщо у 1923/24 господарському році оборот тут становив 13,5 %, то у 1924/25 р. – 22,9 %.

У зазначений період виявилася недоцільність функціонування дрібних бірж. Миколаївська, Зінов’євська, Херсонська, Роменська й Запорізька біржі давали лише 2 % обороту. Якщо, наприклад, їхні обороти першого кварталу взяти за 100 %, то у четвертому кварталі вони склали 123 %, в той час як у середніх бірж останній показник становив 262 %, у великих – до 208 % [33]. Крім того, у малих біржах істотно збільшувалася реєстраційна робота й, навпаки, зменшувалася або дуже уповільнювалася власне біржова діяльність.

Крім того, характер угод на малих біржах мав певну специфіку. Головні учасники торгів на них – кооперативні об’єднання – зазвичай багато продавали, а купували мало. Приватні ж особи – навпаки. Це зрештою спричинило ліквідацію малих бірж. Їхні потужніші колеги змінили форми діяльності, почали укладати контрактні угоди, що являли собою вищу форму біржової торгівлі порівняно з ринком наявних товарів. Рівночасно укладалися між біржові угоди. На основі контрактних угод почали зростати між біржові обороти. За 1925/26 господарський рік кількість між біржових угод зросла до 2 934, тобто у порівнянні з попереднім роком – утричі, а сума оборотів по них – увосьмеро, досягнувши 66 млн 242 тис. руб. Загальний же розмір таких операцій становив у 1925/26 р. 9 % усієї вартості біржових угод [34].

У присутності представників Ради 22 грудня 1926 р. Колегія Наркомвноторгу УСРР підтвердила безперечну корисність товарних бірж, водночас визнавши за доцільне ліквідувати якнайвидше 9 переважно малих бірж. Зберігалися Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська та Житомирська біржі. Постановою ЦВК і РНК СРСР “Про реорганізацію товарних бірж” (21 січня 1927 р.) ліквідувалося понад 100 бірж й залишалося тільки 14 товарних бірж, із них три в УСРР (Харківська, Київська, Одеська). За клопотанням УСРР постановою ЦВК і РНК СРСР від 17 серпня 1927 р., до переліку функціонуючих товарних бірж додалася й Дніпропетровська біржа. Отже, восени 1927 р. в СРСР

працювало 15 бірж, з яких 4 розташовувалися в Україні [35].

Біржі, що залишилися, продовжували відігравати важливу роль у товарному обороті. Але взаємовідносини між державною промисловістю й торгівлею дедалі більше набували договірною характеру, що суттєво обмежувало біржові операції. Відтак дедалі більше господарників висловлювалося за ліквідацію бірж, оскільки їхні функції підмінювалися генеральними договорами між держпромисловістю й кооперацією про постачання товарів, а також державними планами завезення й розподілу продукції.

За цих умов постановою ЦВК і РНК СРСР від 21 січня 1927 р. й постановою РНК СРСР від 16 квітня 1928 р. торговельне посередництво бірж та їхня роль у встановленні ринкових цін були обмежені лише так званими *достатніми товарами*, що їх не охоплювало центральне планування (будматеріали, бакалійні товари, вироби місцевої промисловості й промислової кооперації). А у зв'язку з перевищенням попиту над пропозицією, на товарних біржах були згорнуті операції по закупівлі й реалізації сільгосппродукції.

За умов державної відмови від непу біржі почали вживатися форпостом приватновласницьких елементів. Їхня діяльність неухильно згорталася. 6 лютого 1930 р., коли набирала обертов примусова колективізація, ЦВК і РНК СРСР ухвалили остаточно ліквідувати біржову торгівлю, що стало яскравим проявом монополізації комуністичним тоталітарним режимом сфери комерційної діяльності [36].

За ініціативою держави оновилося функціонування ярмарків. Рішення про відродження й організацію ярмарків ухвалила Рада Праці й Оборони. У Росії першим поновив роботу один із найстаріших ярмарків – Нижньогородський, за ним – Макар'ївський. В УСРР питання щодо відновлення ярмаркової торгівлі вирішувалося із запізненням. У листопаді 1922 р. Укркомвнуторг ухвалив рішення про проведення Київського Контрактового та Харківського Хрещенського ярмарків. У грудні РНК УСРР прийняв постанову, згідно з якою для успішного розвитку внутрішнього товарообігу допускалася організація загальних торгів, що іменувалися ярмарками. Влада змушена була відновити цю історичну назву, хоча відомо, що багато із них відбувалися напередодні й у дні великих релігійних свят. Наприклад, Харківський відбувався у січні й називався на честь великого християнського свята – Хрещення Ісуса Христа. У Херсоні поновив свою роботу традиційний Троїцький ярмарок, відомий ще з середини XIX ст., що, зазвичай, відбувався на Великдень [37]; а у Ярмолинцях – Петропавлівський ярмарок.

Попри усі негаразди й владні обмеження, ярмарки сприяли реанімації торговельно-господарського життя України, підвищували вантажообіг залізниць, забезпечували промисловими товарами населення сільських районів.

Задля збільшення товарообігу, поживлення економічного життя у губернських центрах, повітах і навіть селах у них також відновилися ярмарки. При цьому зазвичай зберігалися традиційні терміни їхнього функціонування. На Херсонщині, наприклад, з 1 січня до 15 жовтня 1923 р. працювало 7 ярмарків [38]. У самому Херсоні, як вже зазначалося, поновив роботу Троїцький ярмарок, у Каховці – Микільський та Покровський ярмарки. У Миколаївській окрузі, за відомостями райвиконкомів, упродовж 1922/23 господарського року діяло 12 ярмарків, що з них деякі свого часу мали велике значення у житті

Миколаївщини (Вознесенськ, Добре, Нова Одеса, Новий Буг). На ярмарках продавалася переважно худоба усіх видів, шкіра, взуття, мануфактура, промислові вироби та ін. [39].

Із 1923 р. спостерігається поступове збільшення сільської торговельної мережі зі синхронним паралельним зростанням оптових торговельних підприємств.

Перекуси у проведенні економічної політики й, зокрема, бажання держави “диктатури пролетаріату” тримати на високому рівні ціни на промислову продукцію, позначалися й на розвитку торгівлі. “Ножиці” цін, наприклад, у діяльності Одеської товарної біржі спричинили те, що у травні 1923 р. кількість угод порівняно з січнем знизилася більш ніж удвічі, а обіг зменшився на 48 %, а у вересні 1923 р. падіння біржової торгівлі досягло виняткових розмірів, адже надзвичайно високі ціни на фабричні вироби і вкрай низькі на сільськогосподарські продукти робили неефективними будь-які торговельні угоди [40]. Лише у листопаді 1923 р. відбулося значне збільшення біржових обігів, що пояснювалося, насамперед, закупівлею зерна для експорту. Так, з усього обігу в 284 950 крб сума угод на хлібофураж складала понад половину – 55,3 % [41]. У другому півріччі сума біржових угод збільшилася порівняно з першим півріччям більш ніж удвічі. Поступово ціни на промислові товари та продукти сільського господарства збалансувалися, й відтак, починаючи з 1924 р., показники біржі демонстрували поступовий розвиток операцій. Порівняно з відповідним періодом у першому півріччі 1924 р. обіги зросли в 10 разів, а кількість угод – відповідно з 386 до 828 (більше ніж удвічі). Вартість середньої біржової угоди збільшилася з 783 крб до 3 754 крб (майже уп'ятеро).

Таким чином, можна констатувати, що в результаті роль товарної біржі ставала значно вагомішою й набула виразної тенденції до поступового розвитку. Приватні особи все частіше стали звертатися до її посередництва при укладанні своїх угод. Державні установи більше були продавцями, аніж покупцями. Щодо змішаних акціонерних товариств, то вони в біржовій торгівлі виступали однаково як в якості покупців, так і в ролі продавців. Кооперативні організації у 1923 р. відігравали незначну роль серед учасників товарної біржі Одеси, але вже з початку 1924 р. вони стали найбільшими продавцями і покупцями [42]. Приватні особи на біржі фактично не брали участі в укладанні угод купівлі-продажу.

Продовольчі товари, як об'єкт біржових угод, посідали 65 % загального обігу, метал та вироби з металу – приблизно 8,6 %. Угоди з іншими видами товарів займали значно меншу частку біржової торгівлі.

Надзвичайно швидко легалізувався торговельний капітал. Наприклад, у Миколаєві на вул. Соборній “комерційні” крамниці відкрилися вже у 1922 р. Більшість із щойно відкритих тоді торговельних закладів створювалися за рахунок використання захованих в землі капіталів ще з дореволюційних часів. Наприклад, у магазині М.А. Заславчика (вул. Соборна / ріг Великої Морської) у голодні часи 1921-1922 рр. продавалися швейцарський та кавказький сири, кетова та паюсна ікра, какао, прованське масло та інші продуктові товари як вітчизняного, так і закордонного виробництва [43].

Будь-які перетворення у житті суспільства традиційно здійснювалися під твердим партійним керівництвом, і тому вирішено було створити певні керівні органи, а саме Кооперативну раду в складі

22 партійних, радянських, кооперативних працівників. На Півдні УСРР було створено аналогічні ради. В Україні також було створено єдину систему споживчої кооперації постановою Раднаркому УСРР від 13 квітня 1921 р. Урядовці вважали, що за допомогою споживчої кооперації стане можливим створити реальну альтернативу приватним торговцям і з часом ліквідувати будь-які прояви приватної ініціативи у сфері торгівлі.

Споживча кооперація отримала право здійснювати заготівлю та збут продукції. Головним завданням комуністична партія у 1921-1922 рр. вважала налагоджування та розвиток внутрішньої торгівлі при її правильному державному регулюванні, спрямовуванні.

Таким чином, слід зазначити, що втілення засад нової економічної політики виявило багатогранність цього процесу, прискіпливе ставлення з боку партійних органів

до будь-яких елементів ринкової економіки, особливо в торгівлі. Досвід комерційного минулого допоміг людям не лише збагатитися особисто, а також і допомогти відновленню товарно-грошового обігу в країні. Роздрібна торгівля найбільш швидкими темпами проходила шлях самовідновлення. Разом із роздрібною торгівлею відразу стала формуватись оптова, біржова торгівлі. Держава намагалася з найперших кроків створити власну, альтернативну приватній, споживчу кооперацію з розгалуженою мережею торговельних закладів. Навіть лобювання інтересів споживчої кооперації з боку держави шляхом встановлення обмежень, заборон, податкових перепон не змогло виявити колективних переваг порівняно з особистим економічним інтересом приватника. В цілому ж спостерігалось мирне співіснування ринкових і соціалістичних елементів. За

ЛІТЕРАТУРА

1. Лобач К.В. Перші кроки НЕПу на Україні // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 598-599.
2. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – С. 295.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 1.
4. Там само. – Арк. 3.
5. Там само. – Арк. 4-6.
6. Торговля Украины в 1923 г. // Труды Госплана. – Кн. 1. – X., 1924. – С. 80-107.
7. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 5.
8. Там само. – Арк. 8, 10.
9. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 509. – Арк. 1-27.
10. Про затвердження й надання чинності “Положенню про державний промисловий податок”: Постанова ВУЦВК, 14 лютого 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 6. – 4 квіт. – Ст. 108. – С. 90.
11. Положення про державний промисловий податок // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 6. – 4 квіт. – Ст. 109. – С. 188-193.
12. Про право відкриття торгівлі медикаментами: Постанова РНК УСРР, 23 січ. 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Від. 1-й. – 1923. – Ч. 4. – 15 березня. – Ст. 69. – С. 118.
13. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928). – С. 99.
14. Ляшенко П.И. Экономика торговли. Теория и организация. – М.: Изд-во Центросоюза, 1925. – С. 276.
15. Хахулін В. В. Біржа товарна // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 245-246.
16. Про Українську Центральну Товарну Біржу, засновану Радою Народного Господарства та Всеукраїнською Кооперативною Спілкою: Пост. РНК УСРР, 21 лют. 1922 р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – Ч. 8. – 18-25 лют. – Ст. 132. – С. 135-143.
17. Крюкова С. Опыт становления рынка в период нэпа // Вопросы экономики. – 1991. – № 2. – С. 146.
18. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 35.
19. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3.
20. Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. члена Одесского стат. к-та С. Бернштейна. – Одесса, 1881. – С. 25-35.
21. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 15.
22. Пилипчук Е. Товарные биржи в процессе оптовой торговли // Экономика Украины. – 1993. – № 9. – С. 62.
23. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 59.
24. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 5.
25. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 508. – Арк. 32.
26. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 8.
27. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 50.
28. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 1.
29. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 53.
30. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1731. – Арк. 58.
31. Обзор Конъюнктурного института за 1923-24 гг. – Вып. II. – М.: Изд-во Наркомвнторга, 1925. – С. 5.
32. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Оп. 2. – Спр. 390. – Арк. 27.
33. Маслов А. Товарні біржі на Україні в період НЕПу // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 65.
34. ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 1. – Оп. 2. – Спр. 390. – Арк. 27.

35. Маслов А. Товарні біржі на Україні в період НЕПу // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 66.
36. Об упразднении товарных бирж и фондовых отделов при них: Пост. ЦИК и СНК СССР, 6 февр. 1930-г. // Собрание Законов СССР. – 1930. – № 10. – С. 77.
37. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – С. 98.
38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1731. – Арк. 50.
39. Отчет Николаевского окружного исполнительного комитета 6-му Окружному съезду Советов за 1922-23 г. – Николаев: Окр. исполком, 1923. – VIII. – С. 87.
40. Деятельность Одесской Товарной Биржи // Статистический бюллетень № 5/6 (май – июнь) 1924 г. – Одесса, 1924. – С. 209.
41. Там само. – С. 209.
42. Там само. – С. 210.
43. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 311.